

Владимир ДИМИТРОВ
Нов български университет

ЗОГРАФИТЕ ОТ ФАМИЛИЯТА БУНДОВЦИ (МИНОВИ) ОТ ГАЛИЧНИК И ТЕХНИТЕ ТВОРБИ В БЪЛГАРИЯ

1. Храм „Св. Димитър“ в село Тешово,
 Гоцеделчевско - Мино, Марко и Теофил Минови.

Целта на изследването е да покаже дейността на една голяма и непроучена група зографи, работили основно в Югозападна България. Според Асен Василиев зографите от фамилията Бундовци създават живопис, „отличаваща се със своеобразна смелост и въпреки множеството недостатъци в рисунката, неправилното тълкуване на формата и редица несъобразности те показват присъщото творчество на народни майстори, които не са се възпирали пред никакви трудности”¹. На някои паметници от този кръг зографи отделят

¹ Василиев, Ас. Български възрожденски майстори. С., 1965, с. 292.

мание Дора Каменова в две свои публикации², а Елка Бакалова в свои проучвания на конкретни иконографски проблеми нееднократно обръща внимание върху необходимостта от по задълбоченото им проучване³. Българското изкуствознание изостава значително в това отношение в сравнение с развитието на изследванията в тази област на специалистите от другите балкански страни и Русия. Един от най-изтъкнатите познавачи на зографите от този период е Антоние Николовски, който в крупният си труд „Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век. Андонов, Зографски и Вангеловик” подробно представя и анализира творчеството на трима от най-забележимите зографи от края на XIX и нач. на XX век в Македонија⁴.

Единствените сведения за рода Бундовци се срещат при Асен Василиев. Той дава следните кратки сведения за техния живот и творчество: „Образописците Мино със синовете си Марко и Теофил от Галичник, се преселили в село Каракьой, Серско. Родът се наричал Бундовци”⁵. Ас. Василиев

² Каменова, Д. Наивистични стенописи от Възраждането. – Изкуство, 1979, №10, 15-19; Каменова, Д. Стенописите в Искрецкия манастир. С., 1984.

³ Бакалова, Е. Апокалипсиса в църквата „Св. Йоан Предтеча” в с. Бистрица, Благоевградско. – Проблеми на изкуството, 1999, №1, 30-37; Бакалова, Е. Ars Mогiendi. – В: Традиция. Приемственост. Новаторство. В памет на Петър Динев. С., 2001, 448-457; Бакалова, Е. Колелото на живота в българската живопис от XVII-XIX век. Иконографски източници. – В: Християнско изкуство и култура в югозападните български земи. Известия на Историческия музей, Благоевград. Благоевград, 2005, 39-51.

⁴ Николовски, А. Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век. Андонов, Зографски и Вангеловик. Скопие, 1984.

⁵ Василиев, Ас. Цит. съч., с. 292.

2. Храм „Св. Димитър” в село Тешово, Гоцеделчевско – Богородичен Акатист

допуска, че най-вероятно Марко Минов е имал и син Мина Марков, който работи с чичо си Теофил Минов в манастирския храм в гр. Хаджидимово⁶, както и че Марко Минов е работил и в Добруджа⁷. Групата паметници, в които откривам подписа на зографите, се намират в Югозападния дял на съвременна България. Макар че в някои от тези паметници стенописите са в лошо състояние, смятам за основателно да ги причисля към произведенията на фамилията Минови.

При проучването на църквата в село Тополница⁸ установих, че единият от братята – Марко Минов, е работил в екип със зографа Милош Яковлев, чиито корени, както става ясно от възпоменателния надпис, са от Галичник, Дебърско, от където произхожда и Марко Минов. Оказа се, че стенописите в храма „Св. Георги” в гр. Сапарева баня също

са дело на Милош Яковлев. Проучвайки региона, който има интересна и до момента недостатъчно проучена история, имах шанса да попадна на един пътепис от Евгения Ковачева⁹, от който научих, че тя е потомка на Теофил Минов. Свързвайки се с потомците на фамилията, получих достъп до родословното дърво и до някои нови, интересни и много ценни сведения за рода. Родословното дърво е съставено през 1992 г. от Лиляна Минева-Ковачева, правнучка на Теофил Минов. При съставянето на родословието, тя е използвала както сведения от книгата на Асен Василиев „Български възрожденски майстори”, така и разказите на баща си ставрофорен иконом Борис Минева (31. 08. 1907 г. – 11. 10. 1986 г.) и дядо си свещеник Георги Теофилов Минева (03. 1882 г. Каракьой – 26. 10. 1942 г. Карабунар, Пазарджишко).

От родословното дърво става ясно, че родоначалник на фамилията е Яков. Той е роден около 1800 г. в село Галичник, Дебърско, и е живял до около 1870 г. За него се знае, че е иконописец от Дебърската школа, но засега не разполагаме с данни за украсени от него църкви. Няма сведения за името

⁶ Стенописите са унищожени при пожар през 70-те години на XX век. До момента не съм попаднал на фотография на надписа в храма.

⁷ Василиев, Ас. Цит. съч. 292-293.

⁸ Димитров, Вл. Иконографски особености на стенописите в храма „Св. Никола” в село Тополница, Дупнишко. – В: Изкуствоведски четения 2006, С., 2006, 366-381.

⁹ Ковачева, Ев. <http://www.slovo.bg/form/> Електронен документ. - Проверен на 15. 07. 2008 г.

3. Храм „Св. Атанасий” в село Бельово, Мелнишко – Възпоменателен надпис

Храм „Св. Георги” в село Златолист, Мелнишко – Снят в Гетсиманската градина и Предателството на Иуда

на неговата съпруга, но от родословното дърво се разбира, че са имали две деца – дъщеря Катерина и син Мино (Мина).

Мино е роден около 1820 г. също в село Галичник. Поради кръвна вражда с албанци в родния си край, през 1865 г. той се преселва в село Каракьой, Сярско (сега Катафито в Гърция), където умира през 1903 г. Мино има два брака. Първата му съпруга се казва Зоица и е починала, без да имат деца. Втората съпруга на Мино носи също името Зоица, от която има две деца: Марко и Теофил Минови.

По-големият от братята е Марко Минов и за него не се знае много. Забравени са както рождената му дата, така и тази на смъртта му. От семейното

предание се знае, че Марко Минов е с двадесет години по-голям от брат си Теофил Минов и, че е починал вследствие на отравяне с бои. Неговата съпруга, чието име за съжаление не е известно, произхожда от село Търлис, Сярско, и принадлежи на известен и интересен род. Тя е сестра на Скопския митрополит Теодосий (Васил Гологанов) и на известния търлиски учител и фолклорист Иван Гологанов. В родословното дърво на фамилията Гологанови е отбелязано, че Иван и Васил Гологанови имат още един брат – архимандрит Никола, игумен на Бачковския манастир¹⁰, и три сестри –

¹⁰ На този етап не е известен периода, в който архимандрит Никола е бил игумен на Бачковският манастир.

5. Храм „Св. Атанасий” в село Бельово, Мелнишко – Св. св. Кирил и Методий

Мария, Магдалена и Анастасия¹¹. За съжаление дирите на тези разклонения на рода са загубени и на този етап не бих могъл да определя коя от тях е станала съпруга на Марко Минов.

По-малкият от братята е Теофил Минов. Той е роден в Галичник през 1860 г., а през 1865 г. се преселва със семейството си в Каракьой. Живее последователно в Неврокоп (Гоце Делчев), Банско, Разлог, Лъджене, Каменица. Член е на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМРО)¹². Има сведение, което обаче не е потвърдено, че е бил заточен на остров Крит. През 1911 г. умира в Каракьой. Неговата съпруга Серафина е родена пред 1850 г. в село Търлис, Сярско, и умира през 1935 г. в село Карабунар, където се преселва със сина си Георги. Синът на Теофил Минов – Георги Минов, е учител, а покъсно става и свещеник. Той участва активно

в дейността на Екзархията, особено в периода 1912–1919 г., когато съществува Маронийската митрополия в новоосвободените земи на Егейска Тракия и Родопите, която е ръководена от митрополит Теодосий, родственик на Теофил и Георги Минови. Отец Георги променя фамилното име от Минови на Миневи – име, което родът пази и до днес. Отец Георги Минов (Минев) учителства в село Дорез, Момчилградско, през 1900–1901 г. и в Гюмюрджина през 1902–1903 г., където е и певец в храма. Георги Минев също е член на ВМРО. На път за Цариград, за да бъде ръкоположен за свещеник, е задържан в Одрин във връзка със Солунските атентати. Починал е в Карабунар, Пазарджишко, през 1942 г.

Както вече споменах, родоначалникът на фамилията Яков има и дъщеря Катерина. Единственото сведение за нея е, че има пет деца: Леонтий, Иван (sic), Катя, Цвята и Христо.

В капиталния труд на Асен Василиев „Български възрожденски майстори” се споменават няколко иконописци с името Милош. Случайно или не, всички те произхождат от Галичник. Един от тях е Милуш Арнаудов, работил през втората половина

¹¹ Богданов, Ив. Веда словена и нашето време, С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 1991, с. 45.

¹² Не открит документ, доказващ членството му във ВМРО.

б. Храм „Св. Никола” в село Тополница, Дупнишко – св. Васа Софийска (Солунска), св. Георги Софийски, св. Александър Невски и св. цар Йоан Шишман

на XIX в. Преселил се е от Галичник в Каракьой и рисувал икони в близките селища¹³. Според Асен Василиев селищата, в които е работил, сега са отвъд граница¹⁴. Авторът не е отбелязал нито един паметник или селище, в което са идентифицирани негови стенописи. Милуш е обучил и сина си Леонтия¹⁵ (Левчо), преселил се след Балканската война в гр. Дупница¹⁶.

Друг зограф със същото име е Милош Илиев, изписал църквата в село Мацакурово, по-късно Гюргево, а днес квартал на Сапарева баня¹⁷.

В книгата си „Български светци в изобразителното изкуство” Асен Василиев споменава още един Милош Яковлевич. Според него той е изписал заедно с Марко Минов храма в село Тополница и е посочил във възпоменателния надпис, че произхожда от село Каракьой¹⁸.

В анализа на данните, които привежда видният изследовател на българското възрожденско изкуство, се разкриха някои несъответствия, които заслужават по-специално внимание. Според Асен Василиев зографът, изписал храма в Сапарева

баня, е Милош Илиев. Важно е да се отбележи, че Асен Василиев е виждал стенописите преди те да бъдат почистени – реставрацията им приключва едва през 90-те години на XX век. Проучването и анализът на стенописите след реставрацията показват, че те могат да бъдат причислени към групата стенописни паметници от село Тополница, зографисани според надписа от Милош Яковлевич и Марко Минов.

В кратката бележка на Асен Василиев за храма в село Тополница зографът е изписан с името „Яковлевич”, макар че от запазения надпис е видно, че буква „ч” не съществува, а и не може да е съществувала. Възпоменателният надпис е запазен до днес и е в добро състояние и името на зографа се чете ясно „Милош Яковлев”. Като се има предвид, че този текст на Асен Василиев е публикуван след неговата смърт, най-вероятно става дума за техническа грешка при подготовката на книгата му.

Направеният сравнителен анализ на всички сведения и познатите паметници доведе до извода, че споменатите под трите имена зографи – Милуш Арнаутов, Милош Илиев и Милош Яковлевич, всъщност се отнасят за един и същ човек, а именно Милош Яковлев. Зографът Милош Яковлев е роден в Галичник и се е переселил в Каракьой. Той е женен за Катерина и има син на име Леонтий. Милош Яковлев умира през 1892 г., докато работи стенописите в храма на село Рупите (Ширбаново). Тези сведения за Милош Яковлев, както и за неговата фамилия, навеждат на мисълта, че е много възможно той да е зет на Яков и да

¹³ Василиев, Ас. Цит. съч. с. 230.

¹⁴ Пак там, с. 230.

¹⁵ Името трябва да се чете „Леонтий”, но е изписано във винителен падеж (Леонтия). Вж.: Василиев, Ас. Цит. съч., с. 230.

¹⁶ Пак там с. 230

¹⁷ Пак там. с. 291.

¹⁸ Василиев, Ас. Български светци в изобразителното изкуство, С., Септември, 1987, с. 35

7. Храм „Св. Георги“ в гр. Сапарева баня – Възпоменателен надпис

8. Храм „Св. Георги“ в гр. Сапарева баня – св. Безсребреници (Козма, Дамян и Панталеймон)

е приел името на известната зографска фамилия на съпругата си Катерина, тъй като зографите са сродени и с известния род Гологанови. Съвсем наскоро попаднах на новите сведения за зографите от този род. В Дупнишкото село Палатово е запазен стенопис в протезисната ниша изработен от майстори на име Мина Марков и Иван Милушов. Този паметник потвърждава съществуването на Мина Марков, за който пише Ас. Василиев, но до момента нямаше свидетелства за неговата работа. Според родословието на семейството дъщерята на Мино Катерина има син Иван. Както стана ясно по-горе, Катерина е съпруга на зографа Милош Яковлев. Техният син Иван Милушов (споменат в родословието), до момента бе напълно непознат. Той е работил в съдружие със своя родственик Мина Марков. Всичко това потвърждава изказаната по-рано хипотеза за родство между Милош и Катерина и ми дава основание да разширя съществуващите до момента

сведения за зографите, както и да допълня родословното им дърво с още един представител¹⁹.

* * *

След това подробно разглеждане на генеалогията и родствените връзки между зографите, ще се опитам да класифицирам техните произведения по няколко признака, които имат значение за по-детайлното проучване на стенописните ансамбли, на промените във възгледите на зографите и на ролята на ктиторите.

Първият признак по който ще класифицирам паметниците, е по авторство. Някои от църквите имат възпоменателни надписи и са точно датирани. В други надписите или са повредени и не могат да се разчетат, или най-вероятно не са съществували. При тези паметници ще използвам стилов анализ, за да мога да определя авторството.

Вторият признак за класифициране ще бъде в зависимост от архитектурните особености на храма. Част от стенописите са в храмови сгради, които имат сложна архитектурна характеристика, което предполага и по-сложна иконографска програма. Други са поместени в по-малки сгради, което от своя страна предполага опорстяване на иконографската програма.

Третият признак, по който ще групирам паметниците, е според възможностите на поръчителите, т.е. според финансовите възможности на населените места, в които работят зографите. Както се отбеляза по-горе, част от стенописите са работени в Княжество България, а други – в годините след Берлинския договор и Кресненско-разложкото въстание в Османската империя.

От родословното дърво стана ясно, че фамилията от Галичник е дала четири поколения живописци. До този момент няма никакви сведения за стенописи и икони от Яков и Мино – първите

¹⁹ Димитров, Вл. Нови сведения за зографите от рода Минови. – В: Докторантски четения 2009 (под печат).

9. Храм „Св. Никола“ в село Червен брег, Дупнишко – Притчата за изгубената овца

поколения зографи. За родоначалника Яков не откриваме и други сведения, освен в родословното дърво. Неговият син Мино е изписан от синовете си Марко и Теофил в дълбочината на един от прозорците на храма „Св. Димитър Мироточиви“ в село Тешово, Гоцеделчевско. Този храм е изписан изцяло от двамата братя, като първоначалната му украса, най-вероятно е била самостоятелно дело на Марко Минов. Освен в Тешово откриваме техните подписи в храма „Св. Богородица Живоносен източник“ в с. Капатово, Мелнишко (1888), и в храма на кюстендилското с. Багреници, носещ името на просветителите „Св. св. Кирил и Методий“ (1889). Към тези подписани творби бих добавил още два, в кои-

то надписите не се четат или не съществуват. Въпросите, свързани с атрибуирането на творбите и стила, разглеждам подробно в друга своя статия. Първият паметник с надпис е храма „Св. Никола“ в село Червен брег, Дупнишко, (1883). Тук надписът е в критично състояние и не може да бъде разчетен. Стилизовият анализ е направен на базата на някои частично разкрити образи. Голяма част от стенописите са замазани и при евентуална професионална реставрация би могло надписът да бъде разкрит и разчетен. Другата причина, която ми дават повод да включа този паметник в кръга на зографите, са някои особености на иконографската програма в храма.

Вторият храм, в който дори няма следи от дарителски или възпоменателен надпис, са намира в гоцеделчевското с. Долен и е посветен на св. Никола (1887). В енциклопедия „Пирински край“ стенописите са атрибуирани като дело на Мино, Марко и Теофил Минови. Не бих могъл да предположа, на каква база стъпва автора (авторите) на тази статия, но със сигурност в цитираната от тях литература не пише подобно нещо. Разбира се, стилът на работа на зографите и иконографските особености търпят развитие, но без да разполагам с нито един подписан от Мино или Теофил паметник, не бих могъл да твърдя с пълна точност кой точно е автор на живописиста. Приемам, че тук участието на Теофил е по-значимо, защото изпълнението на една подобна задача е по възможностите на един двадесет и две годишен образопоисец, особено когато има професионален опит.

10. Храм „Св. Никола“ в село Червен брег, Дупнишко – Страшният съд

11. Храм „Св. Богородица Живоносен източник“ в село Капатово, Петричко – Притча за Богатия и бедния Лазар

Марко Минов работи и в екип с вуйчо си Милош Яковлев. Във възпоменателния надпис на храма „Св. Никола“ в село Тополница, Дупнишко (1883), двамата зографи са изписани като автори на стенописите. Допускам, че те са работили заедно и в храма „Св. Георги“ в село Златолист (Долна Сушица), Мелнишко. В този храм няма дарителски надпис, нито следи от такъв, стенописите са покрити с плътен слой сажди, а малка част от тях са почистени преди двадесет години. Сравнявайки стенописите от Златолист с тези от другите паметници, допускам, че те са дело на зографа Марко Минов. Авторът на статията за църквата в Златолист и автора на статия „Стенописи“ публикувани в Енциклопедия на Пиринския край (авторите не е посочени, възможно е и да е един), твърдят, че живописиста е дело на Теофил Минов. През 1876 г. Теофил Минов и бил на 11 години и едва ли ктиторите биха му поверили толкова отговорна задача. Не изключвам и възможността част от стенописите на западната стена, които значително отстъпват по качество на тези в наоса, да са дело на малкия Теофил или да са от друг неизвестен за мен зограф. Възможно е Теофил да е помагал на брат си Марко, който напомним е с двадесет години по-голям от него, но не бих могъл да приема, че е възможно да му се възложи толкова голяма поръчка. Сравнявайки стенописите от

Златолист с тези от църквите, подписани от Милош Яковлев, допускам, че той също е взел участие в изписването на част от емпория на храма, но отново подчертавам, че по-голяма част от стенописите са закрити със слой сажди, което затруднява тяхното атрибуиране.

В кръга от разглеждани паметници има и три храма, чиято стенна живопис е самостоятелно дело на – Милош Яковлев, вуйчото на Марко и Теофил Минови. Най-ранният паметник дело на зограф Милош е разположен във високпланинското Мелнишко село Бельово. Живописиста в храма „Св. Атанасий“ (1872) е запазена в много добро състояние с малки изключения. Другият храм в който зограф Милош Яковлев е работил самостоятелно, е „Св. Георги“ в град Сапарева баня

(1883). Тук той е рисувал най-вероятно след като е приключил със стенописите в Тополница през март същата година и двамата с Марко се разделят, като Марко отива да работи в Червен брег.

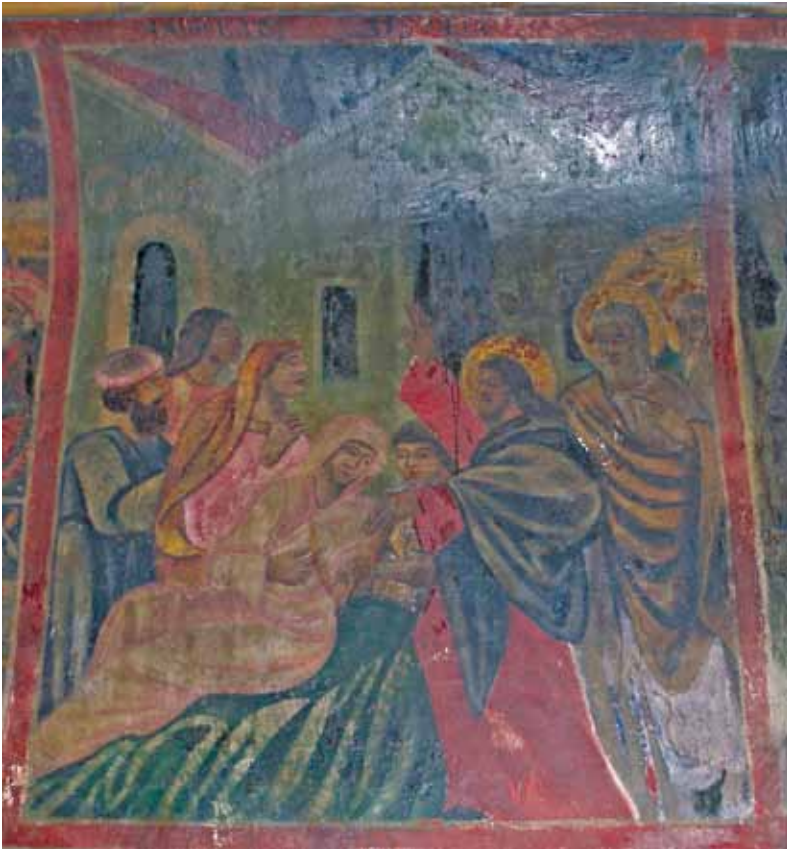
През 1892 г. Милош Яковлев работи по стенописите в храма „Успение Богородично“ в село Рупите (Ширбаново), Петричко. От надписа в този храм научаваме, че Милош Яковлев е починал най-вероятно докато е работил по стенописите, защото храмът остава частично изписан²⁰.

Искам да обърна специално внимание върху факта, че трите храма в Дупнишко, т.е. в свободното Княжество, са изписани в една и съща година – 1883. Веднага след работата си в България Марко Минов започва работа заедно с брат си Теофил по стенописите в храма „Св. Димитър“ в Тешово. Дирите на Милош Яковлев се губят до 1892 г.

При съставянето на иконографската програма в християнския храм, значение са оказали както личните предпочитания на зографите, продиктувани от засилено национално чувство, така и от западните влияния, а също и от сложните обществени условия. Големината на храмовата сградата и нейните архитектурни особености също са ока-

²⁰ Сега и изписан цялостно, но част от стенописите са от 1982 г. По сведения на клисарите в храма преди това е имало „голи стени“.

12. Храм „Св. Богородица Живоносен източник“ в село Капатово, Петричко – Лептата на бедната вдовицата

зали известно влияние. Иконографската програма в храма е свързана както с литургичния ритуал, така и с архитектурните особености на храма. Именно поради тази неизбежна връзка между живописата и архитектурата, вторият принцип, по който ще класифицирам паметниците, са архитектурните особености на храмовите постройки. За християните църковната сграда е отражение на представата за строежа на Вселената. “Храмовата архитектура има предназначение да изгради сакрални пространства, в които да се извършват богослужбени действия – “последования”, установени от основния църковен закон – канона...”²¹. Декоративната система на храма е пряко свързана с извършваните в него последования, тя визуализира темите от богослужението, както пише Бисерка Пенкова. “Стенната декорация на православния храм, посочва тя, се възприема като едно идейно и композиционно цяло”²². Оформилата се иконографска система през IX–XI в. се дели

²¹ Коева, М. Богослужбени последования, тайнства и обреди, извършвани в източноправославния храм - В: Наръчник по православно храмово строителство, С. 2002, с. 39.

²² Пенкова, Б. Стенописите в църквата “Св. Петка Самарджийска” в контекста на балканското изкуство от XVI в. – Проблеми на изкуството. 1991, бр. 2, 32-42.

на три цикъла: догматически, литургически и исторически. Мястото на всеки един от тях се определя от символното му значение. Високите части на храма символизират Небето и там се рисуват догматически сцени. В олгара се извършва св. Литургия и там обикновено се изобразяват литургичните сцени. Ниските части символизират Земята и там се рисуват историческите сцени и правите светци. Стенописите в притвора имат дидактичен характер, предназначен за най-широк кръг публика.

През Възраждането настъпват съществени промени в декоративната система за украса на църковните сгради, които още не са систематизирани и проучени достатъчно. Запазват се някои традиции, но се включват и редица новаторски черти, които я отличават от известните ни от предните векове схеми. Историческото развитие и обществените промени водят до появата на нови персонажи и сцени, промените в типа на храмовите постройки води и до промяна на

тематичния репертоар, съобразен с новите пространствени характеристики.

Поради голямото разнообразие на храмовите постройки някои от тях не могат да бъдат сравнени с други паметници и ще бъдат разгледани самостоятелно.

Паметникът с най-интересна архитектурна характеристика е „Св. Димитър“ в с. Тешово. Храмът е построен през 1841 г. и е достроен през 1871 г. – добавен е купол, камбанария, която е и часовникова кула, разширена е галерията на втория етаж. Сградата е със сложна масивна конструкция – тя е трикорабна с две галерии, кръщелня и костница. Храмът е изписан цялостно, но част от стенописите са унищожени от пожар и човешка небрежност. Особеностите на архитектурата на Тешовският храм са предизвикали интереса на историците на архитектурата, защото той е единственият включен в юбилейното издание на Българската академия на науките „Православни храмове по българските земи (XV – средата на XX в.)”²³.

Другият паметник, който ще бъде разгледан самостоятелно в архитектурно отношение, е храма

²³ Коева, М., П. Йокимов, Л. Стоилова. Православни храмове по българските земи (XV – средата на XX в.) Архитектура, история, библиография. С., 2002, с. 273.

13. Храм „Св. Никола” в село Долен, Гоцеделчевско –
Въздвижение на Честния кръст

„Св. Никола” в с. Тополница. Както става ясно от вградената дата, той е построен през 1856 г.²⁴. Вградената дата е и единственото свидетелство за строежа на храма, тъй като летописната книга е загубена. Според местното предание, когато се строяла църквата, един от жителите на селото отказал да участва в строежа. Тогава неговите съселяни го принудили да пренася камъни, защото в градежа на храма трябвало да участва цялото население от селото.

Корпусът на храма е цялостен и монументален. За изграждането му са използвани както ломени, така и обработени камъни (квадри), които са редувани с печени тухли. Църквата е с двускатен покрив и не е измазана, с изключение на западната стена, върху която има стенописи. Страдата представлява масивен градеж с много дебели стени (1,16 м), които поемат изцяло тежестта на също масивно изградения свод. Стените завършват с корниз, който е тип холкел. На изток и запад той преминава в кобилични арки, които са характерни за възрожденските храмови сгради. Засводяването има елиптично очертание, като в средата образува незабележим плосък плафон. Храмът е

без притвор. Това прави интериорът му просторен и му придава същата монументалност, с каквато храмът се отличава и от вън. Над повечето прозорци на храма има дъговидни арки, които са в плоскостта на стената. На източната стена на храма има розета и равнобедрени кръстовете от тухли, каквито се срещат в южното крило на Рилския манастир и в храма „Св. Петка” в град Трън, строени от майстор Миленко²⁵. Тези и други особености позволяват да се допусне, че строител на храма най-вероятно е майстор Миленко, който, както сам съобщава, е роден в село Блатешница, Радомирско²⁶. Внутрителните размери на храма придават изключителна монументалност на стенописната украса. Храмът е цялостно изписан.

Църквата в Бельово не е датирана, но по архитектурните си белези може да бъде приблизително поставено в първата половина на XIX в. Църквата е с най-опростена конструкция – тя е еднокорабна, без колонада въпреки малките ѝ размери липсата на колони и сводове придава монументалност на стенната живопис. Касетираният и оцветен таван също допринася за завършеността на интериора. В този храм стенописите са в най-добро състояние и това също допринася за общото впечатление.

Останалите шест храма, в които работят майсторите от Галичник, принадлежат към един модел на масивни трикорабни псевдобазилики с с дървен касетиран таван на централния кораб и полусводове. Те се намират в селата Златолист (1857), Долен (1834), Капатово (1887), Рупите (последната четвърт на XIX в.); без полусвод в Червен брег (1874); и доста големи размери, голяма купол и три слепи купола в Багреници (1885). В тези църкви иконографската програма е значително опростена и еднотипна. В полусводовете са изписани евангелските цикли (Златолист, Долен, Капатово и Рупите), а по стените – светци, свързани със земния живот на Църквата. Малък купол, чийто пропорции са несъразмерни с мащабите на храма, е изграден в Златолист. Този храм е и единствения, който е вкопан дълбоко в земята, което най-вероятно се дължи на близостта му до седалището

²⁴ Василев, Ас. Български светци... с. 35.

²⁵ Василев, Ас. Български възрожденски... 679-682; 688.

²⁶ Пак там, с. 688.

14. Храм „Св. Никола” в село Долен, Гоцеделчевско – Страшният съд

на местния бей в Мелник²⁷. В Долен, Капатово²⁸, Рупите и Червен брег²⁹ са изградени камбанарии. Камбанарията на храма в с. Долен е с часовник над главния (западен) вход на храма. Всички тези църкви са типични за храмовата архитектура от средата и втората половина на XIX в. По техните фасади липсва каменна пластика и друга украса. Според третия принцип, по който групирам паметниците, църковното строителство е в подем през XIX в. и особено след Кримската война. В някой от по богатите селища храмове се изграждат и преди войната. Възможностите за стенописната украса обикновено настъпват няколко десетилетия след изграждането на храма.

Цялостното са изписани църквите в Бельово, Златолист, Тешово (в две поредни години, поради големия обем на храма), Тополница, Червен брег и Долен. Тези населени места са били значително по заможни – тук се развива рударство, обработка на руди и джелепчийство. Населението на селата Сапарева баня (Мацакурово), Капатово, Багреници

и Рупите (Ширбаново) се препитава предимно от традиционното земеделие, което е с ниска продуктивност и носи незначителни доходи на населението.

От цялостно изписаните сгради прави впечатление късното изписване на църквата в Тополница, която, както стана ясно по-горе е голяма и със сложна архитектурна конструкция. Защо в това относително богато село църквата се изписва двадесет и седем години след построяването ѝ? Най-вероятно това се дължи на факта, че Тополница е единственото чифликчйско село, в което, макар да е създадено училище още през 1856 г., църковната община е била със слаби позиции до Освобождението.

Две от сградите са изписани непосредствено след завършването им. Това са църквите в с. Капатово (1887/1888) и с. Багреници (1885/1889). В тези два храма има запазени и икони от зографите, а в Багреници и живописна украса по иконостаса. Храмовете не са изписани цялостно, а са и от по-късните творби на зографите. Предполагам, че Марко и Теофил Минови са били поканени за работа по иконостаса, без който според православната традиция, храма не може да бъде осветен, респективно да функционира. Тогава те са украсили частично със стенописи и църквите в с. Капатово и с. Багреници.

Най-късният храм изписан от представители на фамилията е „Св. Теодор Тирон”. В храма има

²⁷ Димитров, Вл. Стенописите в храма „Св. Георги” в село Златолист, Мелнишко. – В: Докторантски четения 2008, С. 2009, 91-104.

²⁸ Димитров, Вл. Неизвестни стенописи от зографите Марко и Теофил Минови в храма на с. Капатово, Мелнишко. – В: Изкуствоведски четения 2009 (под печат).

²⁹ Димитров, Вл. Стенописите в храма „Св. Георги” в село Червен брег, Дупнишко. – В: Докторантски четения 2007, С., 2008, 105-116.

15. Храм „Св. св. Кирил и Методий” в село Багреници, Кюстендилско – Ангел и надпис от композицията св. Богородица – Господарка на ангелите

едно единствено стенописно изображение, разположено в протезисната ниша на олтара, което представя сцената „Христос в гроба плътски” – изображение, традиционно за тази част на православния храм. Протезисната ниша има важно литургично значение, в нея се подготвят хлябът и виното за проскомидия, в нея също така се съхранява и сухото причастие. Това важно функционално значение дава основание на настоятелите да поръчат изписването ѝ преди основната част на храма. Подобен е случаят в църквите на селата Тополница³⁰ и Червен брег³¹, като тук представям само примери от кръга произведения на зографите Минови. В село Палатово изображението е от 1908 г. – една година след приключване на строителството на храма.

* * *

В заключение бих искал да изтъкна важното място, което са заемали зографите от този възрожденски род в българското общество от края на XIX в. От запазените и известни дотук паметници стана ясно, че тяхната творческа дейност може да бъде ограничена в рамките на повече от тридесет години – от 1871 г. до 1908 г. Този отрязък от вре-

³⁰ Димитров, Вл. Иконографски особености в храма „Св. Никола” в село Тополница, Дупнишко. – В: Изкуствоведски четения 2006. С., 2006, 366–381, ил. 428–429.

³¹ Димитров, Вл. Стенописите в храма „Св. Никола” в село Червен брег, Дупнишко. – В: Докторантски четения 2007. С., 2008, с. 108.

ме е един от най-важните в новата българска история. Той започва с избора на първия български екзарх на 16 февруари 1872 г., събитие отбелязано в надписа над входа на храма „Св. Атанасий” в село Бельово. В периода на тяхната активна творческа дейност България получава своето Освобождение след Руско-турската освободителна война от 1877-1878 г. Всичко това най-вероятно е оказало въздействие при подбора на сцените и светците в църквите, изписани непосредствено след Освобождението. Не бива да се пропуска и факта, че именно в този период родственика на Марко, Теофил и Милош – митрополит Теодосий (Васил Гологанов), замества новоизбрания екзарх Йосиф в Цариград. Не е без значение и факта, че в годините на работа на иконописците от Каракьой земите, по които работят, са и най-оспорваните в борбата между Вселенската патриаршия и Българската екзархия, между православието, католицизма и възникналото по рано униатско движение. В годините на Българското възраждане, макар и да има значителен подем в строителство и украсата на обществени и църковни сгради, възможностите за изява на образописци са значително ограничени. Родовите връзки на майсторите са оказвали голямо значение при избора на зографи от местните църковните общини.

Посочените сведения за дейността и творчеството на образописците от забравения род Минови, което е една от задачите ми тук, попълва някои от празнотите в историята на църковното изкуството в този интересен и слабо проучен район на България.

16. Храм „Св. Богородица” в село Руните, Петричко – св. Богородица Одигитрия

Владимир ДИМИТРОВ
Нов бугарски универзитет

ЗОГРАФИТЕ ОД ФАМИЛИЈАТА БУНДОВЦИ (МИНОВИ) ОД ГАЛИЧНИК И НИВНИТЕ ТВОРБИ ВО БУГАРИЈА

Резиме

Во оваа статија детално се разгледуваат и се анализираат биографските податоци и творечката дејност на една голема група зографи кои, главно, работеле во југозападна Бугарија. До овој момент податоци за родот Бундовци се среќаваа само кај Асен Василиев. Сегашново истражување ги вопштува и ги анализира постојните податоци за родот, додава нови информации за роднинските врски на зографите, додава нови и досега непознати имиња.

Фамилијата се преселила од Галичник, Дебарско, во Каракој, Серско. Родоначалник на фамилијата е Јаков, кој имал и син и ќерка. Неговиот син Мино (Мина) е насликан заедно со двајцата синови Марко и Теофил Минови во храмот Св. Димитрија во село Тешово, Гоцделчевско. Марко Минов имал син Мина Марков кој работел во Дупнишко. Во овој текст за првпат се публикува фрескосликарство од зографот Мина Марков. Потомците на помалиот брат Теофил Минов го

продолжија родот и до денес живеат во Бугарија (Софија и Русе) и во САД. Ќерката на Јаков, Катерина, се омажила за зографот од Дебар Милош Јаковлев, со кого имала син Иван Милошев, до овој момент непознат на проучувачите на историјата на уметноста.

Авторот го класифицира фрескосликарското наследство според неколку различни признаци значајни за подеталното проучување на живописаните ансамбли, на промените во гледиштето на зографите и на улогата на ктиторите.

Во заклучокот авторот го истакнува важното место што го заземале зографите од преродбенскиот род Бундовци во бугарското општество кон крајот на 19 век. Од досега зачуваните и познати споменици станува јасно дека нивната творечка дејност може да биде ограничена во рамките на повеќе од 30 години, од 1871-та до 1808 година. Тој временски период е еден од најважните во новата бугарска историја. Настаните од тој период најверојат-

но имале влијание при изборот на сцените и светците во црквите насликани по ослободувањето. Во годините на бугарската преродба, иако имало значителен подем во градењето и декорацијата на општествените и црковните згради, можностите за појава на уметниците биле значително ограничени. Роднинските врски на мајсторите имале големо значење при изборот на зографите од месните црковни општини.

Посочените податоци за дејноста и творештвото на сликарите од заборавениот род Минови (Бундовци), што е една од моите задачи овде, пополнува некои од празнините во историјата на црковната уметност во тој интересен и малку проучен реон на Бугарија.

Vladimir DIMITROV

THE ZOGRAPHS FROM THE BUNDOVCI (MINOV) FAMILY FROM GALIČNIK AND THEIR WORKS IN BULGARIA

Summary

The paper gives a detail review and analysis of the biographical data and the creative works of a large group of zographs who mainly painted on the territory of south-west Bulgaria. Till day the data for the family of Bundovci was only found in Asen Vasiliev's work. The present day research gives account and analysis of the known data for this family, and supplements new information in reference to the family relationships, and also gives new and so far unfamiliar names.

The family moved from Galičnik, Debar to Karakoj near Ser. The founder of the family was Jakov who had a son and daughter. His son Mino (Mina) was depicted with his two sons Marko and Teofil in the church of St. Demetrius in the village Tešovo near Goce Delčev. Marko Minov had a son by the name Mina Markov who worked in the region of Dupnica. For the first time in this paper Mina Markov's fresco painting is published. Descendants of the younger brother Teofil Minov continued the family and to present day they live in Bulgaria (Sofia and Ruse) and in the USA. Jakov's daughter Katarina was married to the zograph Miloš Jakovlev from Debar, and had a son Ivan Milošev, who so far was unknown to the art historians.

The author of the paper classifies the fresco painting heritage according to various characteristics that are

valid for the future research of the fresco ensembles and in reference to the zographs view point as the role of the ktitors.

Finally, the author notes the important position of the Bundovci zograph family in the Bulgarian society during the late 19th century Revival. The creative opus can be observed from the preserved and known monuments in frames of over 30 years, from 1871 to 1808. This time span is one of the most significant periods in the more recent Bulgarian history. The events from this period for sure had an important impact on the choice of the painted scenes and saints in the churches which were finished after the liberation. In the years of the Bulgarian Revival even though there was a significant growth in the building and decoration of public and ecclesiastic edifices, the possibilities of emerging of new artists was limited. In selecting the zographs for the local church communities the family ties of the builders played an important role.

One of my objectives with the given data for the activity and the opus of the painters from the forgotten family of Minovi (Bundovci) were to fill some of the gaps in the history of the ecclesiastic art for this interesting and inadequately researched region in Bulgaria